

ನಿಮ್ಮ ಜಗಳದಿಂದ ನನ್ನನ್ನು ಪಾಪಪ್ರಜ್ಞೆ ಕಾಡಿದೆ.' ಆಗ ಗಾಂಧಿ ತಕ್ಕಣ ಹೇಳಿದರು: 'ಪಾಪಪ್ರಜ್ಞೆ ಇರಬೇಕಾದ್ದು ನಿನಗಲ್ಲ; ಅಸ್ವಶ್ಚರಲ್ಲದ ನಮಗೆ; ಸಮಾಜಕ್ಕೆ.'

ಕಸ್ತೂರ್ ಕೂಡಲೇ ನುಡಿದರು: 'ಅಸ್ವಶ್ಚ ಅಂತ ಕಡೆಗಾಣ್ಣೆದ್ದಕ್ಕೆ ನನಗೆ ಪಾಪಪ್ರಜ್ಞೆ ಕಾಡುಸಿದೆ. ಈಗ ನಾನು ಬದಲಾದೆ ಬಾಪು.'

ಗಾಂಧಿ ಮರುನುಡಿದರು: 'ನಿನ್ನ ಬಗ್ಗೆ ಕೆಟ್ಟದಾಗ್ ನಡ್ಕಂಡಿದ್ದಕ್ಕೆ ನನಗೂ ಪಾಪಪ್ರಜ್ಞೆ ಕಾಡುಸಿದೆ. ಈಗ ನಾನೂ ಬದಲಾದೆ ಕಸ್ತೂರ್.'

ಕೂಡಲೇ ವಿನ್ಸೆಂಟ್ ಹೇಳಿದ: 'ಸಮಾಜ ಬದಲಾಗಬೇಕು; ಅಷ್ಟೆ.'

ಗಾಂಧಿ ದೃಢವಾಗಿ ನುಡಿದರು: 'ಸಮಾಜ ಬದಲಾಗ್ಬೇಕು; ಬದಲಾಯಿಸ್ಬೇಕು.' ಕಸ್ತೂರ್ ಮುಖದಲ್ಲಿ ಹೊಸಕಾಂತಿ ಮನದಲ್ಲಿ ಪರಿವರ್ತನೆ ಕ್ರಾಂತಿ ಹೊಸ ಬೆಳಕು ಹರಡುತ್ತಿತ್ತು ಹೊಸ ನೋಟ ನುಡಿದಿತ್ತು.

ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಭಾವುಕರಾಗಿದ್ದರು. ನೆನಪು ಕಡೆಗೋಲಾಗಿ ಕಡೆದಿತ್ತು.

ಅಂದು ಇಂದಾಗಿ ಕಲಕಿತ್ತು ಕಡೆದು ಕಡೆದು ಬೆಣ್ಣೆಯೇನೂ ಬಂತು ಅದಕ್ಕೆ ಒಡಲುರಿಯಬೇಗೆ ಬೇಕಿತ್ತೆ? ಪ್ರಶ್ನೆ ಒಳಗೆ ಹಡೆಯಾಗಿ ಕಾಡಿತು.

ಈಗ ಗಾಂಧಿಗೆ ಮೌನ ಅಸಹನಿಯವೆನ್ನಿಸಿತು. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾಗೆ ಮಾತು ಅಸಹನಿಯವೆನ್ನಿಸಿತು.

ಮೌನಕ್ಕೆ ಮೌನ ಅಸಹನಿಯವೆನ್ನಿಸುವುದು, ಮಾತಿಗೆ ಮಾತು ಅಸಹನಿಯವೆನ್ನಿಸುವುದು ಎಂಥ ವಿಪರ್ಯಾಸ! ವೈಪರೀತ್ಯಗಳೆಲ್ಲ ಒಂದಲ್ಲಾ ಒಂದು ದಿನ ಅವರವರಿಗೇ ಅಸಹನಿಯವಾಗಬಹುದು. ಇಲ್ಲಿ ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾಗೆ ಮೌನಕ್ಕೆ ಹೋಗುವ ಮನಸ್ಸು; ಗಾಂಧಿಗೆ ಮಾತಿಗೆ ಬರುವ ಹುಮ್ಮಸ್ಸು!

'ನಾನು ಆಗ ಕೆಟ್ಟದಾಗ್ ವರ್ತಿಸಿರಬಹುದು. ಆದ್ರೆ ನೀನು ಕಾಯಿಲೆ ಬಿದ್ದಾಗ, ಗರ್ಭಿಣಿ ಆದಾಗ ಆರೈಕೆ ಮಾಡೋರ್ ಯಾರು ಹೇಳು' - ಕೇಳಿಯೇಬಿಟ್ಟರು ಗಾಂಧಿ. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಒಳಗಿಂದ ಹೊರಬಂದಂತೆ, 'ಏನು? ಏನಂದ್ರಿ?' ಎಂದು ಕೇಳಿದಾಗ ಗಾಂಧಿ ತನ್ನ ಮಾತನ್ನು ಪುನರುಚ್ಚರಿಸಿದರು. ಅವರಿಗೆ ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಅವರಿಂದ ಒಪ್ಪಿಗೆಯ ಒಳ್ಳೆಯ ಮಾತು ಬೇಕನ್ನಿಸಿದೆ. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಗಾಂಧಿಯವರಂತೆಯೇ ಸುಳ್ಳು ಹೇಳುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲ.

'ನಿಮ್ಮ ಆರೈಕೆ ಅನುಭವಿಸಿದಾಗ ನನಗೆ ನನ್ನ ತಾಯಿ ನೆನಪಾದ್ದು ಬಾಪು' ಎಂದರು.

ಗಾಂಧಿಯ ಮುಖ ಅರಳಿತು. ಅದಕ್ಕೆ ಸಕಾರಣವಿತ್ತು. ಗರ್ಭಿಣಿಯಾದವಳನ್ನು 'ಹೊರ ಹೋಗು' ಎಂದವರು ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪದಲ್ಲಿ ಉರಿದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆ ಘಟನೆಯಾದ ಕೂಡಲೇ ಕಸ್ತೂರ್ ಕೋಣೆಗೆ ಬಂದರು. ಔಷಧಿ ಕುಡಿಸಿದರು.

ಆರಾಮವಾಗಿ ಮಲಗಿ ರೆಸ್ಪ್ ತಗೊ ಎಂದು ತಾವೇ ಮಲಗಿಸಿದರು. ಮುಖದ ಮೇಲಿದ್ದ

ಬೆವರು ಒರೆಸಿದರು. ಕೈ ಹಿಡಿದು ಎಷ್ಟೋ ಹೊತ್ತು ಹಾಗೇ ಕೂತಿದ್ದರು. ಈ ಎಲ್ಲವೂ ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾಗೆ ನೆನಪಾಯಿತು.

'ನೀವ್ ಹಾಗೇ ಬಾಪು. ಸಿಟ್ಟಾಗ್ಗಿರಿ. ನಿಮ್ಮನ್ ನೀವ್ ಸುಟ್ಕೊಳ್ಳಿರಿ. ಬೆಂಕಿಲೆ ಬೆಳಕಾಗ್ಗಿರಿ.'

ಗಾಂಧಿ ಈಗ ಮೌನವಾದರು. ಮತ್ತಷ್ಟು ಕೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವ ಹಂಬಲ. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಒಳಗಿನ ಮಾತುಗಳು ಬರಲಿ ಅನ್ನೋ ಅಭೀಷ್ಟೆ. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಅದನ್ನು ಸುಳ್ಳಾಗಿಸಲಿಲ್ಲ.

'ನನ್ ಬಾಣಂತಿತನ ಮಾಡ್ಬಿಡ್ಬೋ ನೀವೇ. ಒಬ್ಬ ಗಂಡ, ತನ್ನ ಹೆಂಡ್ತೀನ ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಆರೈಕೆ ಮಾಡೋದು ಗೊತ್ತಾಗಿದ್ದು ನಿಮ್ಮಿಂದಾನೇ.'

ಗಾಂಧಿಗೆ ಸಮಾಧಾನವಾಯಿತು. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಗೆ ಮುಂದಿನ ಘಟನೆಗಳ ನೆನಪು ಬರಲಾರಂಭಿಸಿತು.

'ನೀವು ಫೀನಿಕ್ಸ್ ನಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಮ ಕಟ್ಬೇಕು ಅಂತ ಬಯಸಿದ್ರು. ಅಂದ್ರೆ ಅದೇನು ಋಷಿಗಳು ಇರ್ದಿದ್ದಂತಲ್ಲ, ಅಂಥ ಗುಡಿಸಲಲ್ಲ. ಒಂದು ನೂರು ಎತ್ತೆ ಜಾಗದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲಾ ಜಾತಿ ಜನಾಂಗದವರು ಇರೋ ಜಾಗ. ಅಲ್ಲೂ ನನಗೂ ನಿಮಗೂ...'

ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಮಾತು ಮುಗಿಯೋಕೆ ಮುಂಚೆಯೇ ಗಾಂಧಿ - 'ಏನು? ನನಗೂ ನಿನಗೂ ಏನು?' ಎಂದರು, ಕಾತರಾತಂಕದಿಂದ.

'ಬೇರೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಮಾಮೂಲಿ. ಹೊರಗಡೆ ಹೋರಾಟ; ಒಳಗಡೆ ಸಣ್ಣಪುಟ್ಟ ಕಿತ್ತಾಟ. ರೇಗೋದು, ಮಾಗೋದು ಇದ್ದೇ ಇತ್ತೆಲ್ಲ.'

'ಇಲ್ಲ. ನಾನೇನು ನಿನ್ನ ಮೇಲೆ ಸರ್ವಾಧಿಕಾರ ತೋರುತ್ತಿಲ್ಲ.'

'ಅದೂ ನಿಜ. ಆದ್ರೆ ನಿಮ್ಮದೇ ತೀರ್ಮಾನ, ಎಲ್ಲಾದ್ರಲ್ಲೂ. ನನ್ನ ತೀರ್ಮಾನ, ನನ್ನ ದೃಷ್ಟಿ ಧೋರಣೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು, ನಾನು ನಂಬಿದ ಮೌಲ್ಯಗಳಿಗೆ ಬದ್ಧವಾದ್ದು.'

'ಅದೇನೂ ಒಟ್ಟಿಲ್ಲ ಹೊಂದಂಥ ಬದ್ಧಿವು ನಾನೇ ಅಲ್ಲ?'

'ಹೊಂದೊಳ್ಳೋದು ಒಬ್ಬರಿಂದ ಆಗೋದಲ್ಲ.'

'ಅದೂ ಸರಿನೇ. ಆದ್ರೆ ಹೆಣ್ಣಿನ ಹೊಂದಾಣಿಕೆನೇ ಹೆಚ್ಚು. ಮಕ್ಕಳು, ಗಂಡ, ಫೀನಿಕ್ಸ್ ಪರಿವಾರ ಎಲ್ಲಾ ನೋಡೋ ಬೇಕಿತ್ತೆಲ್ಲ.'

ಮಾತು ಮತ್ತೆ ಎಲ್ಲಗೋ ಹೋಗುತ್ತಿದೆಯೆಂದು ಗಾಂಧಿ ಸುಮ್ಮನಾದರು. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಸುಮ್ಮನಾಗಲಿಲ್ಲ.

'ಸುಧಾರಕರು ಸಮಾಜದ ಎದುರು ಕಟ್ಟಿ ಕೊಳ್ಳೊ ಸಂಯಮದ ಕಟ್ಟಿ, ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಸಂಸಾರ ದಲ್ಲಿ ಒಡೆದು ಬಿಡುತ್ತೆ ಅನ್ನತ್ತೆ' ಎಂದರು.

ಇದಕ್ಕೂ ಗಾಂಧಿ ಮಾತಾಡಲಿಲ್ಲ. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಹೇಳುವುದನ್ನೆಲ್ಲ ಹೇಳಲಿ ಎಂಬಂತೆ ಅವರ ಮುಖ ವನ್ನೇ ನೋಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಮಾತು ಮುಂದುವರೆಸಿದರು:

'ಮಣಿಲಾಲ್ ಗೆ ಫೀನಿಕ್ಸ್ ಪ್ರೆಸಿನ ಜವಾಬ್ದಾರಿ ಕೊಟ್ಟಿ. ಎರಡನೇ ಮಗ ಆತ. ಹೇಗೋ ನೆಲೆ ಕಂಡುಕೊಂಡ. ಹರಿಲಾಲ್ ಕೂಡ ಅಲ್ಲಿಗ್ ಬಂದಿದ್ದ, ರಾಮದಾಸ ಬೇಳೆತ್ತಿದ್ದ. ದೇವದಾಸ ಇನ್ನೂ ಮಗು, ನೆನಪಿದ್ದಾ ಬಾಪು?'

'ನೆನಪಿಲ್ಲ ಏನು? ಆಗ 1904ನೇ ಇಸ್ರಿ ನಾವ್

ಫೀನಿಕ್ಸ್ ಗೆ ಹೋಗಿದ್ದು, ಹರಿಲಾಲ್ ಮಾತ್ರ ಅಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಇರ್ದಿಲ್ಲ' ಎಂದು ಗಾಂಧಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಂಡರು.

'ಹೌದು, ನಿಮಗೂ ಹರಿಲಾಲ್ ಗೂ ಯಾಕೋ ಯಾವಾಗ್ಲೂ ಆಗ್ ಬರ್ದಿಲ್ಲ.' ಕಸ್ತೂರ್ ಅಳಲು. ಫೀನಿಕ್ಸ್ ನತ್ತ ಯಾನ - ಕಸ್ತೂರ್ ಮನ...

ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಹರಿಲಾಲ್ ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧಿ ಕೋಣೆಗೆ ಬಂದರು. ಗಾಂಧಿ ಏನೋ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಮಾಡುತ್ತ ಕೂತಿದ್ದರು. ತಾಯಿ, ಮಗ ಬಂದದ್ದು ಅರಿವಾಗಿ, ಏನು ಎಂಬಂತೆ ತಲೆಯೆತ್ತಿ ನೋಡಿದರು. ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾ ಖಾಲಿ ಹಾಕಿದರು:

'ಹರಿ ನಿಮ್ ಜೊತೆ ಮಾತಾಡಬೇಕಂತೆ.' 'ಏನಂತೆ?' 'ಹರೀನೇ ಹೇಳಾನೆ ಕೇಳಿ.'

ಗಾಂಧಿ, ಹರಿಲಾಲ್ ಮುಖ ನೋಡಿದರು. ಹರಿಲಾಲ್, ತಾನು ಹೇಳಬೇಕಾದ್ದನ್ನು ದೃಢವಾಗಿ, ಧೈರ್ಯವಾಗಿ ಹೇಳಲೇಬೇಕು ಎಂದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದ.

'ನನ್ನ ಮದ್ದೆ ವಿಷ್ಯ ಮಾತಾಡಬೇಕು' ಎಂದ 'ಈಗೇನ್ ಅವಸರ ಮದ್ದೇಗೆ?'

'ನಿಮಗೆ ಅವಸರ ಅನ್ನುತ್ತಾ ಅಪ್ಪ? ನನಗೆ ಮದ್ದೆ ವಯಸ್ಸಾಗ್ಗಿಲ್ಲ?'

ಗಾಂಧಿ ಬೇಸರದ ಕಣ್ಣು ಬಿಟ್ಟು ನೋಡಿದರು. ಹಾಗೆಂದು ಹರಿಲಾಲ್ ಸುಮ್ಮನಾಗಲಿಲ್ಲ.

'ಮಕ್ಕಳು ಕೇಳೋಕ್ ಮುಂಚೆನೇ ಅಪ್ಪ ಅಮ್ಮ ಕೇಳೋಕ್ - ಯಾಕೆನ್ನು ಮದ್ದೆ ಆಗಲ್ಲ ಅಂತ' ಎಂದ.

ಗಾಂಧಿ ಬೇಸರ ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚಾಯಿತು. ಕಣ್ಣಲ್ಲಿ ಕೆಂಪು ಮೂಡತೊಡಗಿತು.

'ನೀನ್ ಮಾಡಬೇಕಾದ್ ಕೆಲ್ ಬೇಕಾದಷ್ಟಿದೆ' ಎಂದರು ಅಸಹನಿಯಿಂದ.

ಹರಿಲಾಲ್ ಏನೂ ಕಡಿಮೆಯಲ್ಲ. ಮಾತಿಗೆ ಆತನಲ್ಲಿ ಬರವಿಲ್ಲ.

ತರ್ಕದ ಬುದ್ಧಿ ಬತ್ತಿಲ್ಲ. 'ಮದ್ದೆ ಆದ್ಕೂಡ್ ಬೇರೆ ಕೆಲ್ ಮಾಡೋದ್ ನಿಂತೋಗಲ್ಲ ಅಪ್ಪ. ನೀವ್ ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲೇ ಮದ್ದೆ ಆದ್ರಿ. ಯಾವನಕ್ಕೂ ಮದ್ದೆ ಸೆಳೆತಕ್ಕೂ ಇರೋ ಸಂಬಂಧವೇ ನಿಮಗೆ ಗೊತ್ತಾಗ್ಗಿಲ್ಲ.'

ಹರಿ ಮಾತು ಬೇರೆಡೆಗೆ ಹೊರಳುತ್ತಿದೆ ಅನ್ನಿಸಿತು ತಾಯಿ ಕಸ್ತೂರ್ ಬಾಗೆ. ತಕ್ಕಣ ತಹಬಂದಿಗೆ ತರಬೇಕು ಅನ್ನಿಸಿ ಹೇಳಿದರು:

'ನಮ್ ಮದ್ದೆ ವಿಷ್ಯ ಈಗ್ ಯಾಕ್ ಎತ್ತು ತ್ರೀಯ? ನಿನ್ ಮದ್ದೆ ವಿಷ್ಯ ಮಾತ್ರ ಮಾತಾಡು ಹರಿ.'

ಹರಿಲಾಲ್ ಗೆ ಅರ್ಥವಾಯಿತು. ಮನವರಿಕೆಯ ಧಾಟಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ:

'ನೀವೇ ಯೋಚ್ಚೆ ಮಾಡಿ ಅಪ್ಪ. ನೀವ್ ಮದ್ದೆ ಆದ್ಕೂಡ್ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕೆಲ್ ನಿಂತೋಯ್ಯ? ಇಲ್ಲ. ಬಿಡುವೇ ಇಲ್ಲಂತೆ ದುಡಿತಾ ಇದ್ದೀರ. ಆದ್ರಿಂದ ಮದ್ದೆಗೂ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಕೆಲ್ಕೂ ಸಂಬಂಧ ಕಲ್ಪಿಸ್ ಬೇಡಿ.'

'ನೀನು, ನಾನಲ್ಲ' ಎಂದರು ಗಾಂಧಿ. ಅವರು ಹೇಳಿದ ಧಾಟಿ ಹರಿಲಾಲ್ ಗೆ